

DEBATA PRAWNICZA JAKO PRZESTRZEŃ WOLNOŚCI?

Idealy wolności i sprawiedliwości zajmowały centralne miejsce w międzynarodowej debacie prawniczej w latach II wojny światowej nad problemem przywrócenia rządów prawa w zniszczonej terrorem narodowosocjalistycznym Europie. Dotyczyła ona zarówno odbudowy pokoju i stosunków międzynarodowych w okresie powojennym, problemu suwerenności państw, prawa samostanowienia narodów, jak i kwestii fundamentalnej – rozliczenia zbrodni wojennych popełnionych przez funkcjonariuszy Trzeciej Rzeszy i jej sojuszników. Koncepcje te rozwijano na forum dyplomatycznym, opracowując m.in. założenia systemu bezpieczeństwa międzynarodowego, przy okazji ogłoszenia Karty Atlantycznej (1941) czy Deklaracji Narodów Zjednoczonych (1942), ale także w środowisku akademickim i eksperckim na Wyspach Brytyjskich.

Jak zauważa Wolfgang Benz, wymierzenie sprawiedliwej kary za zbrodnie nazistowskie wiązało się w tych debatach z *wizją Narodów Zjednoczonych jako organu arbitrażowego w przyszłym, pokojowym świecie*. [...] *Skazanie winnych miało być zapowiedzią nowej epoki, wolnej od masowej przemocy, wojny oraz cierpienia ludności cywilnej i przedstawicieli mniejszości*¹. Stąd rozwój systemu ochrony praw człowieka, a w szczególności ochrony praw jednostki w konflikcie zbrojnym oraz koncepcji pociągania do odpowiedzialności karnej sprawców zbrodni wojennych, znalazł się w centrum debaty prawniczej i akademickiej w latach II wojny światowej. Głównym ośrodkiem tych dyskusji był Londyn – stolica wolnego świata, miejsce azylu uchodźców z okupowanej Europy i siedziba rządów dziewięciu państw okupowanych, w pracach uczestniczyło wielu intelektualistów i uznanych akademików. Tak było też w przypadku Polski. W prace rządu gen. Władysława Sikorskiego zaangażowani byli wybitni przedstawiciele polskiej nauki prawa, zaangażowani w prace nad rozwojem prawa międzynarodowego i międzynarodowej współpracy prawników jeszcze w dwudziestolecie międzywojennym². Korzystając z doświadczenia zawodowego i naukowego zdobytego w latach

¹ W. Benz, *Erschießen oder aburteilen? Interalliierte Beschlüsse zu dem Umgang mit den NS-Tätern*, [w:] *Im Schatten von Nürnberg. Transnationale Abmündung von NS-Verbrechen*, red. E. Heitzer, G. Morsch, R. Traba, K. Woniak, Berlin 2019, s. 25–26.

² Na temat rozwoju prawa karnego międzynarodowego w dwudziestolecie międzywojennym i udziału w tym procesie środowisk akademickich por. M. Lewis, *The birth of the new justice. The internationalisation of crime and punishment, 1919–1950*, Oxford 2014, s. 64–121.

1919–1939, w okresie II wojny światowej wnieśli istotny wkład w opracowanie zasad wymierzania sprawiedliwości zbrodniarzom wojennym. W niniejszym artykule zostaną przedstawione najważniejsze z tych koncepcji. Ich rozwinięcie było możliwe dzięki wyjątkowej przestrzeni wolności i wymiany poglądów, jaką tworzyły debata prawnicza i akademicka w Londynie lat II wojny światowej.

Polscy prawnicy w emigracyjnym Londynie

Problem odpowiedzialności osobistej za zbrodnie wojenne i zadośćuczynienia ofiar był podnoszony przez władze polskie na emigracji już w pierwszych tygodniach wojny³ i należał do priorytetów politycznych gabinetu gen. W. Sikorskiego. Dano temu wyraz w deklaracji programowej z 24 lutego 1942 r.: *Rząd domagać się będzie zupełnego i skutecznego, wykluczającego na przyszłość agresję, rozbrojenia napastników oraz surowego ukarania winnych obecnej wojny, Niemiec i ich sojuszników. Za wyrządzone przez siebie krzywdy, za dokonane zbrodnie i zniszczenia ponieść oni muszą zastużoną karę, dając równocześnie poszkodowanym całkowite zadośćuczynienie materialne i moralne. Jest to nakaz elementarnej sprawiedliwości dziejowej, która panować musi w stosunkach międzynarodowych*⁴.

Należy jednak podkreślić, że główne kierunki polskiej polityki ścigania i karania sprawców naruszeń prawa narodów zaczęły kształtować się dużo wcześniej, bo już na przełomie lat 1939/1940. Obejmowały one: dokumentację dokonywanych w Polsce naruszeń prawa międzynarodowego⁵, dyplomatyczną akcję informacyjną oraz opracowanie koncepcji organizacji wymiaru sprawiedliwości dla zbrodniarzy wojennych⁶. W ciągu 5 lat wojny opracowano kompleksową

³ Jedną z pierwszych zapowiedzi ukarania sprawców zbrodni wojennych w Polsce była uchwała Rady Ministrów z dnia 15 grudnia 1939 r. w sprawie okrucieństw niemieckich w Polsce (M. P. 1939, nr 285, poz. 1); M. Kwiatkowski, *Rząd i Rada Narodowa R. P. w świetle faktów i dokumentów od września 1939 do lutego 1942 r.*, Londyn 1942, s. 25.

⁴ Uchwała Rady Ministrów z dnia 21 lipca 1943 r. oraz tekst deklaracji rządowej przedstawionej przez Prezesa Rady Ministrów Generała Władysława Sikorskiego Radzie Narodowej R. P. w dniu 24 lutego 1943 r., Dz.U. 1943, nr 8, poz. 40.

⁵ Zob. *Projekt instrukcji Komitetu dla Spraw Kraju w sprawie dokumentacji w Polsce działalności okupantów z 21.04.1940 r.*, *Protokoły posiedzeń Komitetu dla Spraw Kraju*, cz. 1: 1939–1941, oprac. i red. W. Grabowski, Warszawa 2008, s. 289–290; E. Kobierska-Motas, *Rząd polski na emigracji wobec problemu dokumentowania niemieckich przestępstw wojennych*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 1995, nr 38, s. 175–202. Na temat dokumentacji zbrodni nazistowskich przez członków polskiej konspiracji i kontaktów z władzami w Londynie zob. m.in.: G. Mazur, *Biuro Informacji i Propagandy SZP-ZWZ-AK 1939–1945*, przedm. A. Gieysztor, Warszawa 1987; A. Puławski, *W obliczu Zagłady. Rząd RP na Uchodźstwie, Delegatura Rządu RP na Kraj, ZWZ-AK wobec deportacji Żydów do obozów zagłady (1941–1942)*, Lublin 2009; *Pro memoria (1941–1944). Raporty Departamentu Informacji Delegatury Rządu RP na Kraj o zbrodniach na narodzie polskim*, wybór i oprac. J. Gmitruk, A. Indraszczyk, A. Koseski, Warszawa 2004/2005.

⁶ Zob. dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 30 marca 1943 r. o odpowiedzialności karnej za zbrodnie wojenne, Dz.U. 1943, nr 3, poz. 6 (dalej: dekret o odpowiedzialności karnej

strategię polityczną, w której realizację zaangażowana była niemal cała struktura rządowa. Najważniejszymi ośrodkami były Komitet Ministrów dla Spraw Kraju, Ministerstwo Informacji i Dokumentacji i Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, odpowiedzialne za gromadzenie i opracowywanie materiałów z okupowanej Polski, Ministerstwo Spraw Zagranicznych wraz z siecią podległych mu placówek dyplomatycznych i Ministerstwo Sprawiedliwości⁷.

Oczywistą przyczyną priorytetowego znaczenia, jakie polskie władze nadawały problemowi rozliczeń zbrodni wojennych, była dramatyczna sytuacja ludności w okupowanej Polsce oraz przesyłane już od września 1939 r. do Paryża, Angers i Londynu raporty o zniszczeniach wojennych i eksterminacyjnej polityce Trzeciej Rzeszy. Elementem, który zaważył na kształcie wypracowanej przez polski rząd na emigracji polityce ścigania i karania zbrodniarzy wojennych, stało się zaangażowanie w te prace doświadczonych dyplomatów i prawników. Warto tu wymienić przede wszystkim nazwiska Wacława Komarnickiego⁸, Stefana Glasera⁹, Bohdana S. Winiarskiego¹⁰, Tadeusza Cypriana¹¹, Manfreda Lachsa¹²,

za zbrodnie wojenne); zob. także: D. Uczkiewicz, *Dekret Prezydenta RP o odpowiedzialności karnej za zbrodnie wojenne z 30. marca 1943 r.*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 2019, t. 41, nr 2, s. 79–123; F. Ryszka, *Norymberga. Prehistoria i ciąg dalszy*, Warszawa 1982.

- ⁷ Struktury rządu polskiego na emigracji i kompetencje poszczególnych resortów omawia szczegółowo M. Hulas, *Goście czy intruzy? Rząd polski na uchodźstwie, wrzesień 1939 – lipiec 1943*, Warszawa 1996.
- ⁸ Wacław Komarnicki (1891–1954), profesor prawa politycznego i państwowego Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, jeden z założycieli szkoły prawa międzynarodowego na tym uniwersytecie oraz polskiego wydziału prawa na uniwersytecie w Oksfordzie w 1944 r. Posel na Sejm (1928–1935), członek paryskiego Towarzystwa Prawa Porównawczego. W latach 1942–1944 pełnił funkcję ministra sprawiedliwości w rządzie polskim na emigracji.
- ⁹ Stefan Glaser (1895–1984), profesor prawa karnego i procedury na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie, znawca prawa narodów, obrońca w procesach politycznych w II RP. W czasie II wojny światowej był pierwszym kierownikiem resortu sprawiedliwości, posłem przy rządzie belgijskim. W latach 1941–1943 był delegatem Polski do Cambridge Commission on Penal Reconstruction and Development, a w latach 1944–1945 do Komisji Narodów Zjednoczonych ds. Zbrodni Wojennych (United Nations War Crimes Commission – UNWCC). Założyciel Zrzeszenia Profesorów Uniwersytetu Państw Sprzymierzonych w Londynie (1942), profesor prawa międzynarodowego na Uniwersytetach w Liège i Louvain.
- ¹⁰ Bohdan S. Winiarski (1884–1969), profesor prawa narodów i kierownik katedry prawa międzynarodowego na Uniwersytecie Poznańskim, radca prawny delegacji polskiej na konferencję pokojową w Paryżu oraz delegat Polski do licznych komisji Ligii Narodów. Polski delegat do London International Assembly; w latach 1946–1967 z ramienia Polski sędzia Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości w Hadze, którego pracom przewodniczył w latach 1964–1967.
- ¹¹ Tadeusz Cyprian (1898–1979), prokurator Sądu Najwyższego, polski delegat do United Nations War Crimes Commission, członek polskiej delegacji na proces norymberski, po wojnie prokurator Najwyższego Trybunału Narodowego, profesor prawa karnego na Uniwersytecie Poznańskim.
- ¹² Manfred Lachs (1914–1993), doktor nauk prawnych na Uniwersytecie Jagiellońskim, w rządzie polskim na emigracji kierownik sekcji żydowskiej polskiego Biura ds. Zbrodni Wojennych i autor jednego z pierwszych opracowań poświęconych definicji zbrodni wojennych. Po wojnie był

Władysława W. Kulskiego¹³ i Michała K.J. Potulickiego¹⁴. W Londynie mieli oni możliwość kontynuowania rozpoczętych jeszcze przed wojną prac nad rozwojem prawa karnego i prawa karnego międzynarodowego, w tym kluczowego zagadnienia odpowiedzialności osobistej za zbrodnie wojenne.

Forum tych dyskusji były organizacje prawnicze w Wielkiej Brytanii, ale także stowarzyszenia i instytucje, których prace organizowali polscy emigranci na Wyspach. Latem 1940 r. członkowie polskiej sekcji Stowarzyszenia Prawa Międzynarodowego (International Law Association – ILA) utworzyli w Londynie Stowarzyszenie Prawników Polskich w Zjednoczonym Królestwie. Jego pracami kierował warszawski adwokat, szef sądownictwa wojskowego w Londynie, Stanisław Szurlej. Problemy powojennej rekonstrukcji, likwidacji skutków wojny i ukarania zbrodniarzy wojennych znajdowały miejsce w publikacjach Stowarzyszenia oraz podczas odczytów i konferencji¹⁵. Z inicjatywy Stowarzyszenia Prawników Polskich w Zjednoczonym Królestwie Ministerstwo Sprawiedliwości rządu polskiego na emigracji organizowało kursy i szkolenia dla polskich prawników. Ich celem było przygotowanie kadry prawniczej i urzędniczej do odbudowy systemu demokratycznego w powojennej Polsce¹⁶. 22 marca 1942 r. swoje prace zainaugurowało powołane z inicjatywy Stowarzyszenia Prawników Polskich Studium Prawno-Administracyjne na Uniwersytecie w St. Andrews. W listopadzie 1943 r. przy Ministerstwie Sprawiedliwości utworzyło aplikację sędziowską, a w marcu 1944 r. zainaugurowano prace Polskiego Wydziału Prawa na Uniwersytecie w Oxfordzie, którego wykładowcami byli m.in. Stanisław Celichowski, Stefan Glaser, Stanisław Grabski, Bronisław Hełczyński, Eugeniusz Jarra, Marian Jedlicki, Zygmunt Nagórski, Wiktor Sukiennicki i Bohdan S. Winiarski¹⁷.

profesorem prawa międzynarodowego na Uniwersytecie Warszawskim i dyrektorem Instytutu Nauk Prawnych PAN; w latach 1967–1993 był polskim sędzią Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości, w latach 1973–1976 jego przewodniczącym. M. Lachs, *War crimes. An attempt to define the issues*, London 1945.

¹³ Władysław W. Kulski (1903–1989), prawnik i dyplomata, kierownik wydziału prawnego Ministerstwa Spraw Zagranicznych, radca prawny delegacji polskiej przy Lidze Narodów, współautor Deklaracji z Pałacu św. Jakuba.

¹⁴ Michał K.J. Potulicki (1897–1984), prawnik i dyplomata, radca prawny Ambasady RP w Londynie, sekretarz Komisji Międzypolitycznej Zbrodni Wojennych, współautor Deklaracji z Pałacu św. Jakuba.

¹⁵ Zob. m.in. J. Bloch, *Justice outlawed. Administration of law in German-occupied territories*, London 1943; K. Rutczyński, *Ekstradycja zbrodniarzy wojennych*, „Głos Prawniczy” 1944, nr 2, s. 11–24.

¹⁶ W. Komarnicki, *Rola prawnika w wyzwolonej Polsce* (przemówienie), Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego (dalej: IPMS), kol. 37/7.

¹⁷ Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 14 kwietnia 1944 r. o Polskim Wydziale Prawa w Uniwersytecie w Oxfordzie, Dz.U. 1944, nr 5, poz. 11; *Urywki wspomnień*, zebrał S. Glaser, Londyn 1974, s. 200–203. Zob. także: J. Mierzwa, *Działalność Polskiego Wydziału Prawa w Oxfordzie*

Ważnym ośrodkiem debaty polskich prawników była także utworzona wiosną 1942 r. w Ministerstwie Sprawiedliwości Komisja Prac Ustawodawczych¹⁸. Komisja stanowiła organ doradczy Ministra Sprawiedliwości; zasiadali w niej wybitni przedstawiciele nauki i praktyki prawa, opracowujący i opiniujący projekty ustawodawcze, m.in. organizację wymiaru sprawiedliwości w powojennej Polsce, przepisy prawa przejściowego na okres po zakończeniu okupacji oraz przepisy określające odpowiedzialność karną okupantów za przestępstwa popełnione przeciwko państwu i narodowi polskiemu¹⁹.

Początki debaty

Problemy odpowiedzialności państwa, jednostek i możliwość dochodzenia zadośćuczynienia za naruszenia prawa narodów oraz możliwość wprowadzenia międzynarodowej sankcji karnej były żywo dyskutowane w gremiach akademickich już na przełomie XIX i XX w.²⁰ Pierwszy projekt utworzenia międzynarodowego trybunału karnego został opracowany przez przewodniczącego Międzynarodowego Komitetu Czerwonego Krzyża Gustave'a Moyniera, w związku z łamaniem postanowień konwencji genewskiej i atakami na szpitale Czerwonego Krzyża podczas wojny prusko-francuskiej²¹. Projekt ten nie uzyskał jednak poparcia instytucjonalnego i politycznego. Podobnie było w przypadku przedstawionej w 1920 r. propozycji Édouarda Descamps, przewodniczącego Komitetu Prawniczego Ligi Narodów, utworzenia trybunału właściwego do rozstrzygania przypadków *naruszeń międzynarodowego porządku publicznego oraz uniwersalnych zasad prawa narodów*²² oraz w przypadku projektów utworzenia międzynarodowej jurysdykcji karnej, opracowanych w latach 20. XX w. przez międzynarodowe stowarzyszenia prawnicze: ILA i L'Association Internationale de Droit Pénal²³.

Tuż po zakończeniu I wojny światowej niepowodzeniem zakończyły się również próby realizacji prowizji karnych traktatu wersalskiego (art. 227–230),

oraz organizacji zrzeszających polskich prawników na terenie Zjednoczonego Królestwa w latach 1940–1947, „Niepodległość i Pamięć” 2018, nr 25/3(63), s. 77–94.

¹⁸ Prace Komisji Prac Ustawodawczych omawia szczegółowo A. Jankiewicz, *W poszukiwaniu idei państwa prawa. Koncepcje Komisji Prac Ustawodawczych Ministerstwa Sprawiedliwości Rządu RP (1942–1945)*, Warszawa 1992.

¹⁹ Przemówienie Wacława Komarnickiego wygłoszone na inauguracyjnym posiedzeniu Komisji Prac Ustawodawczych 28 marca 1942 r., cyt. za: A. Jankiewicz, *W poszukiwaniu...*, s. 75. Zob. też: D. Uczkiewicz, *Dekret Prezydenta...*, s. 85–87.

²⁰ Zob. na ten temat np. M. Lewis, *The birth of the new justice...*

²¹ D. M. Segesser, *Recht statt Rache oder Rache durch das Recht? Die Abndung von Kriegsverbrechen in der internationalen und wissenschaftlichen Debatte 1872–1945*, Paderborn 2010, s. 90–95.

²² Tamże, 235–236.

²³ Tamże, s. 243–244 oraz 257–259.

przewidujących utworzenie trybunału międzynarodowego do osądzenia cesarza niemieckiego Wilhelma II Hohenzollerna oskarżonego o *najwyższą obrazę moralności międzynarodowej i świętej powagi traktatów*²⁴ oraz przeprowadzenie procesów sprawców naruszeń praw i zwyczajów prowadzenia wojny przed trybunałami wojskowymi państw ententy²⁵. W chwili wybuchu II wojny światowej nie istniał zatem sprawdzony i efektywny mechanizm egzekwowania przestrzegania prawa narodów i prawa konfliktów zbrojnych. Konwencja haska o prawach i zwyczajach wojny lądowej z 1907 r. określała wprawdzie w art. 3 odpowiedzialność strony wojującej za naruszenia przez członków jej sił zbrojnych postanowień konwencji²⁶, jednak nie przewidywała sankcji karnych. Również Protokół Genewski przyjęty przez Zgromadzenie Ogólne Ligi Narodów w 1924 r., w którym określono wojnę agresywną jako zbrodnię międzynarodową²⁷, oraz pakt Brianda-Kellogga z 1928 r., zakazujący traktowania wojny jako narzędzia rozwiązywania sporów międzynarodowych, nie zawierały norm o charakterze sankcjonującym.

Przygotowując się w latach II wojny światowej do pociągnięcia zbrodniarzy wojennych do odpowiedzialności karnej, konieczne było stworzenie nowych instytucji i ram prawnych, gwarantujących pewność i skuteczność przyszłych procesów. Przeszkody, z jakimi mierzono się w okresie dwudziestolecia międzywojennego, opracowując zasady prawa karnego międzynarodowego, a w szczególności nieudana próba pociągnięcia do odpowiedzialności Wilhelma II Hohenzollerna, nie pozostały bez wpływu na przebieg debat prawniczych nad tym zagadnieniem w latach 1939–1945. Były one również jedną z przyczyn sceptycyzmu władz brytyjskich wobec możliwości utworzenia międzynarodowego trybunału karnego i postawienia zbrodniarzy wojennych przed sądem²⁸. To zachowawcze stanowisko nie ustąpiło nawet po ogłoszeniu przez rządy Związku Sowieckiego, Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych deklaracji moskiewskiej z 30 października 1943 r., w której zapowiedziano ukaranie winnych zbrodni popełnionych na terenach okupowanych przez sądy krajów, w których popełnili przestępstwa. Określenie zasad ukarania głównych zbrodniarzy wojennych pozostawiono do późniejszej decyzji aliantów²⁹. O utworzeniu Międzynarodowego Trybunału Wojskowego

²⁴ Traktat pokoju między mocarstwami sprzymierzonymi i skojarzonymi i Niemcami, podpisany w Wersalu dnia 28 czerwca 1919 roku, Dz.U. 1920, nr 35, poz. 200.

²⁵ Tamże.

²⁶ Konwencja dotycząca praw i zwyczajów wojny lądowej, Dz.U. 1927, nr 21, poz. 161.

²⁷ L. Gardocki, *Zarys prawa karnego międzynarodowego*, Warszawa 1985, s. 32.

²⁸ A. J. Kochavi, *Prelude to Nuremberg. Allied war crimes policy and the question of punishment*, Chapel Hill 1998, s. 9.

²⁹ W deklaracji moskiewskiej postanowiono, że z *chwilą zawarcia jakiegokolwiek rozejmu z jakimkolwiek rządem, który będzie wówczas w Niemczech, ci niemieccy oficerowie i żołnierze, a także członkowie partii nazistowskiej, którzy są odpowiedzialni lub brali udział we wspomnianych okrucieństwach,*

właściwego dla sądenia głównych zbrodniarzy wojennych Wielkie Mocarstwa zadecydowały dopiero latem 1945 r.³⁰

Wcześniejszy sceptycyzm wobec możliwości postawienia ich przed sądem wynikał zatem z jednej strony z trudności natury technicznej, które mogłyby uniemożliwić powstanie międzynarodowego trybunału karnego lub zablokować jego prace. Z drugiej zaś strony miał swoje źródło w interpretacji fundamentalnej zasady prawa karnego zakazującej wstecznego stosowania prawa (*lex retro non agit*) oraz zasad wyłączających odpowiedzialność osobistą. Prawo międzynarodowe przewidywało taką możliwość w przypadku działania na rozkaz oraz w przypadku działania w ramach funkcji urzędowych, co wynikało z zasady suwerenności władzy państwowej oraz z doktryny aktu państwa (*act of state doctrine*), przyjętej przede wszystkim w prawie anglosaskim.

Pierwszym projektem alianckim, opracowanym w okresie II wojny światowej, określającym podstawy sądowych rozliczeń ich sprawców, była tzw. Deklaracja z Pałacu św. Jakuba³¹ ogłoszona 13 stycznia 1942 r. Deklaracja rządów dziewięciu państw okupowanych zwracała uwagę na masowe zbrodnie dokonywane na ludności cywilnej w okupowanej Europie. Jej pierwotny tekst został zredagowany przez prawników polskich i czechosłowackich – radców prawnych polskiego M. K. J. Potulickiego i W. Kulskiego oraz kierownika działu prawnego czechosłowackiego MSZ Adolfa Prohazkę. Podczas specjalnej konferencji przedstawicieli rządów emigracyjnych (Belgii, Grecji, Polski, Czechosłowacji, Holandii, Luksemburga, Norwegii, Jugosławii i Francji) w styczniu 1942 r. ogłoszono ją w londyńskim pałacu św. Jakuba³². W tekście deklaracji potępiono agresję i system terroru wprowadzany na terytoriach okupowanych przez Trzecią Rzeszę i jej sojuszników oraz stwierdzono, że te akty gwałtu *nie mają nic wspólnego z pojęciem działań wojennych lub z pojęciem przestępstwa politycznego w rozumieniu przyjętym przez cywilizowane narody*³³.

masakrach i egzekucjach, zostaną wydani państwom, w których dopuścili się swoich ohydnych zbrodni, w celu osądzenia i ukarania zgodnie z prawami tych państw i ich wolnych rządów. Jak najbardziej szczegółowe listy (zbrodniarzy) będą dostarczone przez te państwa; cyt. za: T. Cyprian, J. Sawicki, Prawo norymberskie. Bilans i perspektywy, przedm. W. Grosz, Warszawa 1948, s. 102.

³⁰ Por. porozumienie międzynarodowe w przedmiocie ścigania i karania głównych przestępców wojennych Osi Europejskiej, podpisane w Londynie dnia 8 sierpnia 1945 r., Dz.U. 1947, nr 63, poz. 367; dalej: porozumienie międzynarodowe w przedmiocie ścigania i karania głównych przestępców wojennych Osi Europejskiej.

³¹ United Nations Information Organisation, *Punishment for war crimes. The inter-allied declaration signed at St. James's Palace, London, on 13th January, 1942, and relative documents*, London 1942.

³² IPMS, A.10.3/3, Conférence des représentants des pays occupés par l'ennemi tenue à Londres du 5 au 21 Novembre au Ministère des Affaires Étrangères de la République de Pologne.

³³ United Nations Information Organisation, *Punishment for war crimes...*, s. 3.

Państwa-sygnatariusze oświadczały, że ukaranie sprawców zbrodni *w duchu solidarności międzynarodowej*³⁴ jest konieczne dla zadośćuczynienia poczuciu sprawiedliwości cywilizowanego świata oraz uniknięcia aktów zemsty na sprawcach. Wspólnym celem rządów państw okupowanych było utworzenie *zorganizowanego wymiaru sprawiedliwości* dla przestępców wojennych oraz pociągnięcie do odpowiedzialności osobistej wszystkich winnych, *niezależnie od tego, czy je [zbrodnie – przyp. D. U.] nakazali, czy je popełnili, czy brali w nich udział*³⁵. Tym samym w Deklaracji z Pałacu św. Jakuba wyłączono działanie na rozkaz przełożonego jako okoliczność wyłączającą odpowiedzialność karną (*respondeat superior*), ustanawiając zasadę odpowiedzialności osoby wydającej i wykonującej bezprawny rozkaz oraz pomocnika. Efektywność wymiaru sprawiedliwości miała zostać zagwarantowana przez skuteczną procedurę ekstradycyjną, stąd w Deklaracji z Pałacu św. Jakuba postanowiono dopilnować *w duchu solidarności międzynarodowej, aby winni lub odpowiedzialni za zbrodnie, zostali schwytani, oddani wymiarowi sprawiedliwości i osądzeni* oraz aby oraz *zapadłe wyroki zostały wykonane*³⁶.

Pomimo udziału w konferencji w Pałacu św. Jakuba przedstawiciele wielkich mocarstw oraz starań rządów emigracyjnych, ukierunkowanych na wypracowanie z Wielką Brytanią i Stanami Zjednoczonymi wspólnych zasad organizacji wymiaru sprawiedliwości dla zbrodniarzy wojennych, ani Waszyngton, ani Londyn nie przystąpiły do Deklaracji z Pałacu św. Jakuba. Uwydatniło to różnice w ocenie znaczenia problemu utworzenia prawnych podstaw ścigania i karania nazistowskich zbrodniarzy wojennych. Niemniej jednak, ogłoszenie Deklaracji z Pałacu św. Jakuba dało początek bliższej współpracy europejskich rządów emigracyjnych. Przebiegała ona zarówno na płaszczyźnie politycznej, czemu dawały wyraz wspólne wystąpienia przywódców rządów państw okupowanych, konferencje ministrów sprawiedliwości i spraw zagranicznych, jak i w przestrzeni debaty eksperckiej i akademickiej.

Wiosną 1942 r. państwa-sygnatariusze Deklaracji z Pałacu św. Jakuba utworzyły Komisję Międzyaliancką ds. Zbrodni Wojennych (*Inter-Allied Commission on the Punishment of War Crimes*). Do jej zadań należało gromadzenie dokumentacji zbrodni wojennych w okupowanej Europie, wspólne wystąpienia rządów emigracyjnych piętnujące zbrodnie niemieckie oraz opracowanie praktycznych rozwiązań prawnych dla realizacji zasad przyjętych w Deklaracji³⁷.

³⁴ Tamże.

³⁵ Tamże, s. 3–4.

³⁶ Tamże.

³⁷ Zob. Inter-Allied Information Centre, *Punishment for war crimes. Collective notes presented to the governments of Great Britain the USSR and the USA and relative correspondence*, London 1942.

Przewodniczącym Komisji Międzypolitycznej ds. Zbrodni Wojennych był radca prawny belgijskiego Ministerstwa Sprawiedliwości Georges Kaeckelbeck, natomiast jej sekretarzem został radca prawny polskiego MSZ M. K. J. Potulicki. Prace Komisji trwały do sierpnia 1943 r., kiedy rządy Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych zaczęły organizować prace UNWCC utworzonej w październiku 1943 r.³⁸

Organizacjami o charakterze nieoficjalnym, zrzeszającymi ekspertów prawa międzynarodowego z Wielkiej Brytanii i krajów okupowanych, których prace również wpłynęły na powstanie UNWCC, były utworzone jesienią 1941 r. London International Assembly oraz Międzynarodowa Komisja w Cambridge ds. Rekonstrukcji i Rozwoju Prawa Karnego (*International Commission for Penal Reconstruction and Development*, w skrócie *Cambridge Commission*)³⁹. W posiedzeniach obu gremiów uczestniczyli prawnicy brytyjscy oraz specjaliści z zakresu prawa międzynarodowego, delegowani przez rządy narodów zjednoczonych; z ramienia rządu polskiego byli to profesorowie: S. Glaser i B. S. Winiarski. Obie grupy ekspertów badały kluczowe dla skutecznej represji karnej zbrodniarzy wojennych problemy prawa międzynarodowego: źródła i zasady prawa narodów, jurysdykcji karnej i odpowiedzialności osobistej, w tym problem działania na rozkaz przełożonego, w przypadku naruszeń prawa międzynarodowego, definicji zbrodni wojennych oraz właściwości sądów krajowych i mającego powstać międzynarodowego trybunału karnego w sprawach zbrodni wojennych. Wynikiem prac Komitetu I London International Assembly był opublikowany w grudniu 1943 r. 450-stronicowy raport pt. „Reports on the punishment of war crimes”, w którym zostały omówione najważniejsze zagadnienia związane z represją karną przestępców wojennych; stanowił on bazę teoretyczną dla rządów alianckich oraz dla prac UNWCC⁴⁰.

Polskie głosy

Ogłoszenie Deklaracji z Pałacu św. Jakuba znalazło swoje odzwierciedlenie również w polityce władz polskich na emigracji oraz wpłynęło na przebieg debaty

³⁸ Zob. United Nations War Crimes Commission, *History of the United Nations War Crimes Commission and the development of the laws of war*, London 1948, s. 91–92, <http://www.unwcc.org/wp-content/uploads/2017/04/UNWCC-history.pdf> [dostęp: 10.10.2020].

³⁹ Zob. M. E. Goold Adams, *Praca Międzynarodowej Komisji w Cambridge do rekonstrukcji i rozwoju prawa karnego nad zagadnieniem ukarania zbrodni wojennych*, „Państwo i Prawo” 1948, nr 3, s. 96–104; M. de Baer, *Prace przygotowawcze nad represją zbrodni wojennych 1941–1943*, „Państwo i Prawo” 1948, nr 3, s. 5; K. von Linggen, „Crimes against humanity”. *Eine Ideengeschichte der Zivilisierung von Kriegsgewalt 1864–1945*, Paderborn 2018, s. 239–245.

⁴⁰ Zob. The National Archives (dalej: TNA), LCO 2/2973, London International Assembly, *Reports of the punishment of war crimes*.

wśród polskich prawników w Londynie nad zasadami prawnymi rozliczania zbrodni nazistowskich. Na początku 1942 r. zintensyfikowano rządową akcję informacyjno-propagandową o zbrodniach niemieckich oraz włączono postulat ukarania przestępców wojennych do wspomnianej już deklaracji programowej z 24 lutego 1942 r. Stanowiło też impuls do rozpoczęcia, wiosną 1942 r., w Komisji Ustawodawczej Ministerstwa Sprawiedliwości intensywnej debaty nad treścią aktu prawa wewnętrznego, regulującego podstawy materialne i procesowe ścigania zbrodniarzy wojennych tj. dekretu o odpowiedzialności karnej za zbrodnie wojenne. Debata nad jego tekstem rozpoczęła się w kwietniu 1942 r. od obrad konferencji międzyministerialnej w sprawie *odpowiedzialności Niemców za przestępstwa popełnione przez nich na ziemiach okupowanych*⁴¹. Trwała niemal rok, a w jej obradach uczestniczyli przedstawiciele większości resortów rządu polskiego na emigracji. Dekret o odpowiedzialności karnej za zbrodnie wojenne był projektem pionierskim jako pierwszy akt prawa wewnętrznego, przyjęty przez jedno z państw alianckich w okresie II wojny światowej, określający ramy prawne przyszłych procesów zbrodniarzy wojennych. Do końca wojny stanowił główny punkt odniesienia dla rządu na emigracji i związanych z nim prawników w popularyzacji koncepcji odpowiedzialności osobistej za łamanie praw i zwyczajów prowadzenia wojny.

W toku rządowej debaty nad zasadami prawnych rozliczeń zbrodni wojennych analizie poddano system prawny i polityczny Trzeciej Rzeszy oraz najważniejsze zagadnienia prawa karnego i prawa międzynarodowego dotyczące odpowiedzialności karnej za zbrodnie popełnione w czasie działań wojennych i okupacji. Dyskutowano problemy granic immunitetu władzy państwowej, działania w stanie bezpośredniego zagrożenia życia (stan wyższej konieczności), obrony oskarżonych okolicznością działania na rozkaz przełożonych (*respondeat superior*), zasady *lex retro non agit* oraz zakresu jurysdykcji krajowej i międzynarodowej.

Koncepcja rozliczenia nazistowskich zbrodni wojennych opracowana przez polskich prawników zakładała pociągnięcie sprawców naruszeń prawa międzynarodowego do indywidualnej odpowiedzialności karnej w drodze postępowania sądowego. Stworzenie efektywnego systemu wymiaru sprawiedliwości dla przestępców wojennych obejmować miało podział jurysdykcji pomiędzy sądy krajowe i międzynarodowe, gwarancję ekstradycji zbrodniarzy oraz uznanie zasady odpowiedzialności osobistej osób działających w ramach obowiązków urzędowych. Ustalono odpowiedzialność sprawcy bezpośredniego zbrodni,

⁴¹ A. Jankiewicz, *W poszukiwaniu...*, s. 124–128.

a także podżegacza i pomocnika. W przypadku działania na rozkaz uznano odpowiedzialność zarówno osoby wydającej, jak i wykonującej bezprawny rozkaz.

Celem nowej regulacji było zagwarantowanie wymiaru kary proporcjonalnego do stopnia winy i szkodliwości popełnionych czynów oraz zdefiniowania nowych typów zbrodni. Na brak przepisów prawa krajowego i międzynarodowego, zawierających stany faktyczne i sankcje, mogące znaleźć zastosowanie do zbrodni niemieckich zwracali szczególną uwagę S. Glaser i W. Komarnicki, autorzy projektu dekretu o odpowiedzialności karnej za zbrodnie wojenne. Władław Komarnicki zaznaczał, że *nasilenie zbrodniczości, wyrafinowanie przestępcze, jakie wykazali Niemcy jest tak wielkie, że również i przewidziane w Konwencjach i Kodeksach kary rażą swą nieproporcjonalnością*⁴².

Kluczowymi zagadnieniami tej dyskusji była również wykładnia zasady *lex retro non agit* oraz problem źródeł prawa międzynarodowego, wiążącej mocy zwyczaju międzynarodowego i w tym kontekście relacji prawa naturalnego i prawa pozytywnego. Oba te kompleksy zagadnień łączono w argumentacji polskich prawników dotyczącej możliwości ogłoszenia retroaktywnej ustawy karnej. Dekret o odpowiedzialności karnej za zbrodnie wojenne przewidywał bowiem stosowanie jego przepisów do czynów popełnionych po dniu 31 sierpnia 1939 r.⁴³ Zwracano przy tym uwagę na niespotykaną dotąd skalę prześladowań ludności cywilnej ziem okupowanych i złamanie przez Rzeszę Niemiecką w okupowanej Europie wszelkich zasad prawa międzynarodowego, wynikającego z prawa zwyczajowego i traktatowego. Odwołując się do aksjologicznych źródeł prawa międzynarodowego, dążenie do utworzenia wymiaru sprawiedliwości dla przestępców wojennych było w opinii polskich prawników realizacją fundamentalnych zasad prawa międzynarodowego – sprawiedliwości i słuszności.

Za ustanowieniem specjalnych przepisów prawnych na potrzeby osądzenia zbrodniarzy nazistowskich przemawiał w opinii prawników polskich masowy i systemowy charakter owych zbrodni. Podczas debat rządowych i na forum Cambridge Commission S. Glaser zwracał uwagę na nowe formy zbrodniczości, takie jak: obozy koncentracyjne, masowe egzekucje, przesiedlenia ludności, przemoc gospodarczą, wyniszczenie przez pracę czy przymusowe zapłodnienia⁴⁴. Istotne było przy tym podkreślenie motywów eksterminacji całych grup ludności

⁴² AAN, 2/133/0/6/44, k. 469, Referat Ministra Sprawiedliwości o projekcie dekretu o odpowiedzialności karnej za zbrodnie wojenne z 15 lipca 1942 r.

⁴³ Art. 1 dekretu stanowił, że *odpowiedzialności karnej z mocy przepisów dekretu [...] podlegają osoby przynależne do Rzeszy Niemieckiej lub państw z nią sprzymierzonych, bądź współdziałających, jako też inne osoby działające w interesie Rzeszy Niemieckiej lub rzeczonych państw, za przestępstwa popełnione po dniu 31 sierpnia 1943 r.*

⁴⁴ TNA, LCO 2/2973, Raport Stefana Glasera opracowany dla Cambridge Commission for Penal Reconstruction and Development, „National Laws and Jurisdictions” z 22 października 1942 r.

ze względu na ich przynależność narodową, polityczną lub religijną, czego przykładami w okupowanej Polsce były m.in. listy proskrypcyjne, ustawodawstwo dyskryminujące ludność polską i żydowską, getta, prześladowanie ludności żydowskiej i kleru katolickiego.

Narzędziem tej polityki eksterminacji był system prawa nazistowskiego, który legitymizował większość przestępczych działań niemieckich władz administracyjnych, wojskowych i wymiaru sprawiedliwości⁴⁵. Stąd też w dekreście o odpowiedzialności za zbrodnie wojenne przyjęto zasadę odpowiedzialności karnej sędziów za zbrodnie sądowe, czyli morderstwa dokonywane przez władze okupacyjne na podstawie wyroków karnych orzekających karę śmierci⁴⁶. Podobne ujęcie instrumentalizacji prawa przez Trzecią Rzeszę i problemu mocy obowiązującej niesprawiedliwego systemu prawnego państwa totalitarnego znajdziemy w formule rozwiniętej po wojnie przez niemieckiego filozofa prawa Gustava Radbrucha o ustawowym bezprawiu i pozaustawowym prawie⁴⁷.

Warto też zwrócić uwagę, że wśród koncepcji rozwijanych przez polskich prawników w trakcie debaty nad zasadami wymiaru sprawiedliwości dla zbrodniarzy wojennych znajdziemy elementy wspólne z dwoma kluczowymi pojęciami prawa międzynarodowego, które zostały zdefiniowane już pod koniec wojny – zbrodni ludobójstwa i zbrodni przeciwko ludzkości. Koncepcji Rafała Lemkina⁴⁸ bliska jest charakterystyka niemieckiego terroru dokonana przez W. Komarnickiego jako wojny totalnej, ukierunkowanej na likwidację całych społeczności, zarówno przez eksterminację biologiczną, jak i niszczenie ich dorobku materialnego i kulturalnego⁴⁹. Ważnym elementem polskich starań o zdobycie międzynarodowego poparcia dla postulatu ukarania zbrodniarzy wojennych było zwrócenie uwagi na przesłanki polityczne i rasowe zbrodni

⁴⁵ AAN 2/133/0/6/69, k. 17, Protokół posiedzenia Konferencji Międzyministerialnej z dnia 30 kwietnia 1942 r., s. 2.

⁴⁶ AAN 2/133/0/6/44, Protokół posiedzenia Sekcji Prawa i Postępowania Karnego i Więziennictwa z dnia 15 maja 1942 r.

⁴⁷ G. Radbruch, *Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht*, „Süddeutsche Zeitung” 1946, nr 5, s. 105–108. Szerzej o formule Radbrucha zob. J. Zajadło, *Formuła Radbrucha. Filozofia prawa na granicy pozytywizmu prawniczego i prawa natury*, Gdańsk 2001, s. 105–119.

⁴⁸ Zgodnie z przedstawioną przez R. Lemkina koncepcją *ludobójstwo niekoniecznie oznacza natychmiastowe zniszczenie narodu [...]. Ma raczej oznaczać skoordynowany plan różnorodnych działań, mających na celu unicestwienie grupy samej w sobie. Celem takiego planu byłaby dezintegracja instytucji politycznych i społecznych, kultury, języka, uczuć narodowych, religii i podstaw ekonomicznej egzystencji grup narodowych, jak również odebranie bezpieczeństwa osobistego, wolności, zdrowia, godności, a nawet życia jednostek należących do takich grup*. Zob. R. Lemkin, *Rządy państw Osi w okupowanej Europie. Prawa okupacyjne, analiza rządzenia, propozycje zadośćuczynienia*, tłum. A. Bienczyk-Missala, P. Grzebył, B. Lanckoroński, M. Madej, Warszawa 2013, s. 79.

⁴⁹ AAN, 2/133/0/6/44, k. 28–30, W. Komarnicki, *Uzasadnienie projektu Dekretu Prezydenta RP*.

dokonywanych przez Trzecią Rzeszę. Stanowiły one zagrożenie nie tylko dla bezpośrednich ofiar zbrodni, lecz także dla społeczności międzynarodowej oraz podstawowych wartości humanitarnych w ogóle⁵⁰. Argumentacja ta pozwala usytuować koncepcje polskich prawników w ścisłym związku z rozwojem koncepcji zbrodni przeciwko ludzkości (*crimes against humanity*).

Na forum Komisji Narodów Zjednoczonych ds. Zbrodni Wojennych (UNWCC)

Od października 1943 r. główną przestrzenią debaty prawniczej nad organizacją wymiaru sprawiedliwości dla zbrodniarzy wojennych była Komisja Narodów Zjednoczonych ds. Zbrodni Wojennych (UNWCC). Warto w tym miejscu nadmienić, że decyzję o utworzeniu komisji państw alianckich, odpowiedzialnej za ustalanie faktów i gromadzenie dowodów naruszeń prawa międzynarodowego w krajach okupowanych, władze brytyjskie podjęły w odpowiedzi na naciski ze strony rządów polskiego i czechosłowackiego latem 1942 r. Ostatecznie jednak jej prace zainaugurowano 20 października 1943 r.⁵¹

W pracach UNWCC uczestniczyli przedstawiciele 17 państw alianckich: Australii, Belgii, Chin, Czechosłowacji, Francji, Grecji, Holandii, Indii, Jugosławii, Kanady, Luxemburga, Norwegii, Nowej Zelandii, Polski, Stanów Zjednoczonych, Unii Południowoafrykańskiej i Wielkiej Brytanii⁵². Wielu z nich, jak m.in. delegaci Francji – prof. René S. Cassin, Belgii – prof. Marcel der Baer, Czechosłowacji – prof. Bohuslav Ečer czy Polski – prof. Stefan Glaser, brali wcześniej udział z ramienia swoich rządów w obradach London International Assembly i Cambridge Commission for Penal Reconstruction and Development. Stąd na forum UNWCC w znacznej mierze kontynuowano dyskusje nad utworzeniem międzynarodowej jurysdykcji karnej, podjęte przez prawników państw alianckich w pierwszych latach II wojny światowej.

⁵⁰ IPMS, k. 183/30 [strony niepaginowane], S. Glaser, *Note on the application of criminal procedure to illegal acts committed in territories under German occupation*.

⁵¹ W styczniu 1944 r. na przewodniczącego UNWCC został wybrany przedstawiciel brytyjski Cecil Hurst, były radca prawny brytyjskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych (Foreign Office) oraz przedstawiciel Korony w Stałym Trybunale Sprawiedliwości Międzynarodowej. Po odrzuceniu przez rząd brytyjski i amerykański opracowanego przez UNWCC projektu statutu Trybunału Karnego Narodów Zjednoczonych w styczniu 1945 r. Cecil Hurst zrezygnował ze stanowiska; jego następcą został reprezentant Australii, członek sądu apelacyjnego brytyjskiej Izby Lordów Robert A. Wright. Zob. A. J. Kochavi, *The British Foreign Office versus the UNWCC during the second world war*, „Holocaust and Genocide Studies” 1994, t. 8, nr 1.

⁵² Na temat prac Komisji Narodów Zjednoczonych ds. Zbrodni Wojennych, zob. D. Plesch, *Human Rights after Hitler. The Lost History of Prosecuting Axis War Crimes*, Washington DC: Georgetown University Press 2017.

Zgodnie z pierwotnym założeniem kompetencje UNWCC miały być ograniczone do prowadzenia dochodzeń i zbierania dowodów zbrodni wojennych, ustalania personaliów sprawców oraz komunikacji w tych sprawach z rządami państw alianckich⁵³. Ambicje i zakres aktywności członków UNWCC okazały się jednak znacznie większe, co znalazło odzwierciedlenie w organizacji jej prac w trzech komitetach.

Komitet I (*Facts and Evidence*) odpowiadał za badanie materiałów dowodowych dostarczanych przez poszczególne państwa oraz udzielanie wskazówek i rekomendacji odnośnie do konstrukcji aktów oskarżenia; na podstawie zwerfikowanych materiałów dowodowych sporządzano tu oficjalne listy zbrodniarzy wojennych. W ciągu ponad 4 lat przebadano 8 178 aktów oskarżenia w sprawach o zbrodnie wojenne i sporządzono 80 list zbrodniarzy wojennych, zawierających łącznie 36 529 nazwisk podejrzanych⁵⁴. Pracom Komitetu I przewodniczył M. de Baer, a jego bliskim współpracownikiem był dr Jerzy Litawski, szef polskiego Biura ds. Zbrodni Wojennych, odpowiedzialnego przy rządzie polskim na emigracji za współpracę z UNWCC. Jerzy Litawski wiosną 1945 r. objął stanowisko radcy prawnego Sekretariatu Generalnego Komisji, a następnie sekretarza Komitetu I UNWCC⁵⁵.

Komitet II (*Enforcement*) odpowiadał za opracowanie rozwiązań proceduralnych i technicznych, związanych z przygotowaniem do procesów zbrodniarzy wojennych – klauzul ekstradycyjnych, procedury zbierania materiału dowodowego na terenach okupowanych oraz projektu statutu trybunału międzynarodowego. Wiosną 1944 r. rozpoczęto tam pracę nad projektem konwencji dotyczącej procedury karania zbrodniarzy wojennych (*Draft convention on the trial and punishment of war criminals*). 26 września 1944 r. UNWCC przyjęła statut Trybunału Narodów Zjednoczonych ds. Zbrodni Wojennych (*United Nations War Crimes Court*), który miał zostać utworzony w drodze umowy międzynarodowej państw alianckich jako stały trybunał międzynarodowy. Rządy brytyjski i amerykański odrzuciły jednak projekt Komisji⁵⁶.

Komitet III (*Legal Questions*), którego pracami do sierpnia 1944 r. kierował S. Glaser, a po jego rezygnacji Bohuslav Ečer, pełnił rolę opiniodawczą dla rządów alianckich w sprawach dotyczących prawa materialnego i procedury

⁵³ Archiwum United Nations War Crimes Commission (dalej: UNWCC), *Minutes of meetings. Constitution of the United Nations War Crimes Commission (Minutes of a meeting at the Foreign Office on October 20th, 1943)*, s. 4; A. J. Kochavi, *The prelude to Nuremberg...*, s. 59–60.

⁵⁴ United Nations War Crimes Commission, *History of the United Nations War Crimes Commission...*, s. 509–510.

⁵⁵ Tamże, s. 119–126.

⁵⁶ W. Schabas, *The United Nations War Crimes Commission's proposal for an International Criminal Court*, „Criminal Law Forum” 2014, nr 25, s. 183–186.

karania zbrodniarzy wojennych. Komisja Narodów Zjednoczonych już w grudniu 1943 r. przyjęła listę zbrodni wojennych opracowaną jeszcze w 1919 r. przez tzw. Komisję Piętnastu⁵⁷, z zastrzeżeniem, że nie jest to katalog zamknięty.

W toku prac Komitetu III dyskutowano propozycje rozszerzenia katalogu zbrodni wojennych o nowe typy przestępstw. Wiosną 1944 r. S. Glaser złożył w imieniu polskiego Biura ds. Zbrodni Wojennych wnioski o uzupełnienie tego katalogu o dwa przestępstwa, będące narzędziami polityki terroru i eksterminacji ludności ziem okupowanych. Były to: masowe aresztowania i branie zakładników oraz akty przemocy systemowej, polegającej na publikowaniu i stosowaniu wobec ludności ziem okupowanych dyskryminujących i mających na celu umniejszenie godności ludzkiej procedur i aktów prawnych⁵⁸. Obie zbrodnie wojenne były uwzględniane w składanych przez Polskę aktach oskarżenia, m.in. skardze nr 3 z lutego 1944 r., dotyczącej prześladowań ludności cywilnej we wrześniu 1939 r. (masowe aresztowania), czy skargach nr 33 i 34 w sprawach ustawodawstwa Rzeszy Niemieckiej dyskryminującego ludność żydowską⁵⁹.

Rozszerzenie katalogu zbrodni wojennych czy zakresu spraw należących do właściwości prac UNWCC nie ograniczało się wyłącznie do uzupełniania listy Komisji Piętnastu czy zbrodni wojennych *sensu stricto*, czyli popełnionych w czasie działań wojennych wobec wrogiego państwa lub jego obywateli. Wiosną 1944 r. opracowano raport dotyczący nowej kategorii zbrodni prawa międzynarodowego, której represja powinna leżeć w gestii Narodów Zjednoczonych – przestępstw popełnionych na tle rasowym, wyznaniowym lub politycznym, popełnionych niezależnie od narodowości ofiary⁶⁰. Chodziło o zapewnienie ochrony prawa międzynarodowego również bezpaństwowcom oraz obywatelom państw Osi (przede wszystkim niemieckim i austriackim Żydom), którzy byli ofiarami zbrodni nazistowskich w swoich krajach, przed wybuchem II wojny

⁵⁷ Komisja Piętnastu (Commission on the Responsibility of the Authors of the War) została utworzona w styczniu 1919 r. podczas obrad konferencji pokojowej w Paryżu. Jej zadaniem było ustalenie rodzajów naruszeń prawa międzynarodowego przez państwa centralne i ich funkcjonariuszy, odpowiedzialności karnej za wywołanie wojny oraz opracowanie procedury właściwej dla karania tych zbrodni. W wyniku prac Komisji została opracowana lista 32 przestępstw wojennych oraz zasady ścigania ich sprawców, ujęte następnie w art. 227–230 traktatu wersalskiego. *Commission on the Responsibility of the Authors of the War and on Enforcement of Penalties. Report presented to the preliminary peace conference*, „*The American Journal of International Law*” 1920, t. 14, nr 1/2, s. 95–154.

⁵⁸ UNWCC, *Proposal by the Polish representatives for adding items to the list of war criminals* (Minute of the 17th meeting, May 9, 1944), s. 3.

⁵⁹ UNWCC, *Polish Charge against German war criminals* (pol. Polskie Skargi przeciwko zbrodniarzom niemieckim), Skargi nr 3, 33 i 34.

⁶⁰ United Nations War Crimes Commission, *History of the United Nations War Crimes Commission...*, s. 175. Zob. także M. Lachs, *War crimes...*, s. 101–102.

światowej i w jej trakcie. Rozwinięciem tej koncepcji stało się zdefiniowanie nowego typu zbrodni prawa międzynarodowego – zbrodni przeciwko ludzkości (*crimes against humanity*), zdefiniowanych w 1945 r. przez Herscha Lauterpachta, wybitnego internacjonalistę, profesora prawa międzynarodowego na Uniwersytecie w Cambridge. Zbrodnie te ujęto art. 6c Statutu Międzynarodowego Trybunału Wojskowego (MTW) z 8 sierpnia 1945 r.⁶¹

Pod obrady Komitetu III poddano również problem wywołania i prowadzenia wojny agresywnej jako przestępstw międzynarodowych⁶². Wśród rekomendacji Komitetu III UNWCC dotyczących odpowiedzialności osobistej za zbrodnie wojenne znalazła się także zasada odpowiedzialności zbiorowej, wynikająca z przynależności do grupy uznanej za przestępczą. Podczas sporządzania list zbrodniarzy wojennych i aktów oskarżenia napływających do UNWCC Komitet III zalecał przyjęcie zasady, że przynależność do takiej grupy (SA, SS lub Gestapo) stanowiła dowód *prima facie*, dający podstawy oskarżenia przez państwa alianckie zarówno ich obywatele za wstąpienie do jednej z tych organizacji, jak i Niemców i innych obcokrajowców, pełniących jako członkowie tych organizacji służbę na terytorium ich krajów⁶³.

Polski projekt określenia zasad odpowiedzialności osobistej zbrodniarzy wojennych został poddany pod obrady Komitetu III UNWCC przez S. Glasera w kwietniu 1944 r.⁶⁴

Pierwsza zasada dotyczyła odpowiedzialności karnej zarówno osoby wydającej rozkaz popełnienia przestępstwa, jak i osoby wykonującej dany rozkaz. Określała odpowiedzialność wszystkich funkcjonariuszy aparatu okupacyjnego, którzy wydawali lub podpisywali nielegalne, sprzeczne z prawem międzynarodowym akty prawne bądź wydawali rozkazy popełnienia przestępstwa. Druga zasada ustanawiała odpowiedzialność osobistą zwierzchników administracyjnych za zbrodnie popełnione w dystrykcie podlegającym ich kompetencji. Trzecia zasada określała odpowiedzialność sędziów za zbrodnie sądowe i orzekanie na podstawie przepisów prawnych, stanowiących pogwałcenie prawa międzynarodowego

⁶¹ Artykuł 6 Statutu MTW stanowi: *Czyny niżej wymienione albo niektóre z nich, podlegają jurysdykcji Trybunału i pociągają za sobą odpowiedzialność osobistą: [...] c) mianowicie: morderstwa, wytepienie, obracanie ludzi w niewolników, deportacja i inne czyny nieludzkie, których dopuszczono się przeciwko jakiegokolwiek ludności cywilnej, przed wojną lub podczas niej, albo prześladowania ze względów politycznych, rasowych lub religijnych przy popełnianiu jakiegokolwiek zbrodni wchodzącej w zakres kompetencji Trybunału lub w związku z nią, niezależnie od tego, czy było to zgodne, czy też stało w sprzeczności z prawem kraju, w którym zbrodni dokonano.*

⁶² United Nations War Crimes Commission, *History of the United Nations War Crimes Commission...*, s. 175.

⁶³ Tamże, s. 291. Por. art. IX porozumienia międzynarodowego w przedmiocie ścigania i karania głównych przestępców wojennych Osi Europejskiej.

⁶⁴ AIPN GK 159.125, k. 220–221, *Referat Stefana Glasera z 7 kwietnia 1944 r.*

i podstawowych zasad prawnych⁶⁵. Zasady te wynikały z założeń przyjętych w dekrete o odpowiedzialności karnej za zbrodnie wojenne i polskich skarg przedkładanych UNWCC. Po wojnie rozwiązania te znalazły zastosowanie zarówno w postępowaniu przed Trybunałem Międzynarodowym w Norymberdze, jak i w procesach karnych nazistowskich zbrodniarzy wojennych, przeprowadzonych przez państwa alianckie⁶⁶.

Komisja Narodów Zjednoczonych ds. Zbrodni Wojennych, której prace zostały zarysowane w ostatniej części tego opracowania, była pierwszym międzynarodowym organem, powołanym przez rządy państw alianckich, którego zadaniem było gromadzenie i weryfikowanie dowodów zbrodni wojennych popełnionych w latach II wojny światowej. Jej utworzenie jesienią 1943 r. pod egidą rządów Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii stało się faktem w dużej mierze dzięki naciskom ze strony rządów europejskich państw okupowanych, podejmujących już od jesieni 1941 r. wspólne inicjatywy na rzecz określenia zasad powojennego wymiaru sprawiedliwości dla zbrodniarzy wojennych i przygotowań do przyszłych procesów karnych. W ramach prac nad rozwojem prawa karnego międzynarodowego i możliwościami utworzenia międzynarodowej jurysdykcji karnej europejscy prawnicy, a wśród nich wielu przedstawicieli polskiej nauki prawa, stworzyli w latach II wojny światowej niezwykłą przestrzeń debaty eksperckiej i wymiany akademickiej – przestrzeń wolności, w której rozwinięto koncepcje kluczowe dla rozwoju prawa międzynarodowego i systemu ochrony praw człowieka po zakończeniu II wojny światowej.

⁶⁵ Tamże.

⁶⁶ Por. art. VII porozumienia międzynarodowego w przedmiocie ścigania i karania głównych przestępców wojennych Osi Europejskiej;; zob. m.in. T. Cyprian, J. Sawicki, *Nieznana Norymberga. Dwanaście procesów norymberskich*, Warszawa 1966.